

ПРЕДСТАВЕ ХОНОСА И ВИРТУС НА РИМСКОМ РЕПУБЛИКАНСКОМ И ЦАРСКОМ НОВЦУ

Мирјана Војвода
Археолошки институт, Београд
Марија Јовић
Нишка Бања

e-mail: mirjana.vojvoda@gmail.com | Оригиналан научни рад
Примљено: 19. 2. 2015. | УДК: 904:737.1.032.044"652"
Прихваћено: 30. 6. 2015. | 316.752(37)

Апстракт: *Хоноса као персонификацију части и Виртус врлине одликује повезаност посебно због иницијалног схватања Хоноса као војничког божанства, те су зато поштовани заједно од времена средње републике. Са друштвеним променама током принципата, мењало се и прилагођавало значење које су од давнина носили Виртус и Хонос. На то су пре свега утицале промене у организацији власти и војсци. У републици је постојала суштинска повезаност *virtus* и *res publica*. Са преласком из републике у принципат размисливање римског грађанина, а са њим и појам римске мушкости, суштински је промењено.*

Кључне речи: *Хонос, Виртус, Римска република, Римско царство, новац, представе*

У римској култури исказана храброст у бици – *virtus* – награђивана је јавном функцијом и одговарајућим престижом, што је означавао као *honos*. Зато су божанства Виртус и Хонос поштована заједно од времена средње републике. О њиховој повезаности у култу пре 222. г. с. е. немамо веродостојних доказа (McDonnell 2006, 213–214, ref. 29–32). Са друштвеним променама током принципата, мењало се и прилагођавало значење које су од давнина носили Виртус и Хонос. То ће нарочито доћи до изражаја с потпуним повлачењем мотива Хоноса након Марка Аурелија и развојем мотива *virtus augusti*, који ће се нарочито током 3. в. н. е. развити у сложене иконографске схеме.

Латински појам за мушкост је *virtus*, долази од *vir*, што значи мушкарац. Концепт *virtus* представља збир моралних врлина, у смислу понашања и расуђивања у складу с етичким вредностима друштвено прописаним за

мушкарца. Има више значења: храброст (често борбена), одважност, енергичност, изврсност, а касније и етичка перфектност (Pollman 2008, 357, 358). У периоду ране републике *virtus* је симболизовао физички подвиг, храброст исказану на бојном пољу, и био је резервисан за мушки пол. Његов карактер, најпре чисто војнички, током средње републике променио се под утицајем хеленистичке културе. Под утицајем грчких идеја и литературе *virtus* престаје да означава само сурову војну храброст и означава војну изврсност, успех који он подразумева, уз интелектуалне и етичке способности (McDonnell 2006, 9, 110–128). Крајем републике, појам мушкости је редефинисан и усмерен у правцу у коме се кретао римски свет – од републике ка принципату. Тако се нпр. у Цезаровој раној пропаганди *virtus* готово увек изједначавао са војничким јунаштвом и храброшћу. Утицај грчких идеја је слаб или је у потпуности конвенционалан, да би се потпуно променио након победе над Помпејем. Изгледа да је последњих година живота Цезар планирао да употреби оба аспекта *virtus* – јуначки и нејуначки – заједно, као што је касније било прихваћено у време Римског царства (McDonnell 2006, 313–319). Јануара 27. г. с. е. Сенат и римски народ исказали су почаст Августу и доделили му златан штит, који је био постављен у Сенату. Штит је назван *clipeus virtutis* (штит врлина) и на њему су забележене четири врлине које красе Августа, због чега му је штит и додељен: *virtus*, *clementia*, *iustitia* и *pietas*. Уз ове врлине, *virtus* је моделован по грчким идејама и као такав сматран за свеобухватан, углавном етички концепт, под који су подведене друге основне римске врлине. Током царства *virtus* је у литератури имао широк спектар значења, где су и војнички и етички концепти *virtus* били уобичајени и никада нису били међусобно супротстављени (McDonnell 2006, 385).

Хоноса као персонификацију части и Виртус врлине одликује повезаност посебно због иницијалног схватања Хоноса као војничког божанства, те су зато поштовани заједно (RE VIII. 2, 2292. 60–70; RE Suppl. XIV, 897. 31–35). Њихово светилиште налазило се испред Порта Капене (Porta Capena), крај Марсовог храма, и имало је занимљив историјат. Првобитни храм био је посвећен само Хоносу, а подигао га је К. Фабије Максим (Q. Fabius Maximus) након победе над Лигурима 233. г. с. е. (Ball Platner, Ashby 1929, 258; LIMC V-1, 501). Култ Хоноса је тада већ представљао део дуге и важне римске традиције и политичко-религиозних институција. Празник у част Хоноса одржавао се 17. јула, два дана након фестивала у част Кастора и Полукса, патрона римске коњице, када је одржавана парада коњице (*transvectio equitum*). Храм Хоноса имао је улогу у том празнику јер се

коњичка поворка заустављала код њега на путу од Марсовог храма ка Форуму. Поред тога, тога дана прослављане су и заслуге патрицијске породице Фабији Максими (Fabii Maximii) за њихов допринос развоју римске коњице и Рима уопште. Наиме, К. Фабије Максим, који је посветио храм Хоноса 233. г. с. е., био је праунук К. Фабија Максима Рулијануса (Q. Fabius Maximus Rullianus), цензора 304. г. с. е., који је реорганизовао римску коњицу и *transvectio equitum*. Дакле, храм Хоноса био је тесно повезан са породицом Фабији Максими и римском коњицом те имао важну улогу у политичко-религиозним церемонијама одржаваним у њену част (McDonnell 2006, 215–216, ref. 39).

Након победе у коњаничкој бици код Кластидијума 222. г. с. е. и задобијања *spolia opima*, М. Клаудије Марцел (M. Claudius Marcellus) заветовао се да ће овај храм претворити у храм Хоноса и Виртус. Култна повезаност Хоноса са церемонијама у част римске коњице објашњава зашто је Марцел одлучио да посвети храм не само Виртус него и Хоносу. Дајући такав завет, Марцел је желео да повеже своју велику коњаничку победу и своју личну храброст као коњаника са божанствима. Након успешно завршених војних кампања у Сиракузи (212. или 211. г. с. е.) и у Италији (210. и 209. г. с. е.) Марцел је обновио свој завет 208. г. с. е. То је наишло на неодобравање понтифика, који су сматрали да један храм не може бити заветован двама божанствима. Марцел је био принуђен да на брзину сагради додатну целу, при чему је она новоизграђена припадала Виртус. Међутим, убрзо је погинуо у бици и није доживео освећење храма, што је урадио његов син 205. г. с. е. (McDonnell 2006, 218–220).

Манубијални храмови¹ као што је овај били су како политички тако и религиозни ентитети. Њихова сврха била је да служе као трајни јавни споменици војним успесима генерала који су их заветовали, што уједно и објашњава да су многи од њих били постављени дуж пута којим се кретала тријумфална поворка и где се сакупљао народ (McDonnell 2006, 218). Ову врсту храмова карактерисале су архитектонске иновације мотивисане потребом да се промовишу постигнути војнички подвизи. Марцелову иновацију представљао је портик од стубова већих димензија који је изградио око храма. Украсио га је статуама и сликама, које је као ратни плен донео из Сиракузе, па је храм постао туристичка атракција (Welch 2006, 502, 504). Потомци су били дужни да одржавају ове објекте, а у овом примеру Марцелов унук је 148. г. с. е. подигао своју статуу и статуе оца и деде и тиме

¹ Храмови саграђени од ратног плена – *ex manubiis*.

дао лични печат храму. Последњу обнову храм је доживео у време Веспасијанове владавине, када су ангажовани и уметници да га осликају. Храм се последњи пут помиње у IV веку (RE VIII.2, 2293. 10–29; McDonnell 2006, 215–220; Ball Platner, Ashby 1929, 258, 259).

Много каснији потомци Клаудија Марцела били су поносни на његове изванредне успехе и славили их представама на новцу. Тако се на денари-ма монетара П. Корнелија Лентула Марцела (P. Cornelius Lentulus Marcellus) из 50. г. с. е. као аверсни мотив појављује глава Клаудија Марцела, његово име и трискес. На реверсу је фигура К. Марцела, који носи трофеј у храм (RRC I, 460, no. 439). Обе представе евоцирају успомене на славног претка, његово придобијање ратног плена (*spolia opima*), освајање Сиракузе и посвећење храма Хоноса и Виртус (Т. I/1).

Други храм Хоноса и Виртус подигао је Марије, негде у близини Капитола, од плена који је добио у биткама са Кимбрима и Тевтонцима 102. и 101. г. с. е. (RE VIII. 2: 2293. 29–43). Али Марије је изградио више од храма, читав архитектурни комплекс, у чијем се средишту налазио храм Хоноса и Виртус, а укључивао је и старији храм Фебриса, као и трофеје из победа над Југуртом и Германима. Из извора нам је познато да је Маријев храм Хоноса и Виртус био толико простран да је у њему могао да се одржи састанак Сената. Нажалост, тачна локација овог комплекса, као и његови остаци, нису откривени (Ball Platner, Ashby 1929: 259; McDonnell 2006: 275).

Када је Помпеј 55. г. с. е. свечано отворио велики позоришни комплекс, као споменик својим освајањима, посветио је низ олтара, који су се налазили на врху кавеле: Венус Виктрис, Фелицитас, Викторији, Хоносу и Виртус. Ова дедикација може се протумачити као повезивање са славним генералима претходних генерација (McDonnell 2006, 295).

Због култне повезаности, Хонос и Виртус су се често заједно појављивали на натписима, споменицима и новцу, а ређе у литератури (Richardson 1978, 243). Хонос је приказиван као младић без браде, са дугом везаном коврџавом косом и ловоровим венцем, наг до паса или у тоги. У једној руци му је рог изобиља, док би у другој могао да држи скиптар или границиу. Култна статуа Хоноса касније је узета као модел за *Genius Populi Romani* (Richardson 1978, 243, 245; RE VIII. 2, 2294. 37–46). Виртус се најчешће приказује у војничком оделу, са шлемом на глави, и копљем у руци, понекад држи Викторију или границиу. Врло ју је тешко разликовати од Роме уколико не постоји натпис који ће указивати на неку од ове две богиње (RE Suppl. XIV, 909. 17–33).

Најраније представљање Хоноса и Виртус на римском републиканском новцу сусрећемо у ковању монетара П. Корнелија Лентула Марцела (P. Cornelius Lentulus Marcellus) из 100. г. с. е. (Т. I/2).² На аверсу овог денара приказана је биста Херкула са батином преко рамена. На реверсу је Виртус у војничком оделу, на глави има шлем са три перјанице, у десној руци држи копље; иза је Хонос, наг до паса, у десној руци држи венац којим крунише Виртус, у левој држи рог изобиља (RRC I, 329, no. 329/1a–d). У овом случају пратећа легенда носи само име монетара (LENT MAR F), без додатног објашњења представе. Иако су постојале извесне расправе у вези са идентификацијом фигуре: Рома (RRC I, 329) или Виртус (Richardson 1978, 245; LIMC V-1, 501; McDonnell 2006, 147–148, ref. 15), приклањамо се већинском мишљењу у прилог идентификацији фигуре као Виртус, у првом реду због логичне и јасне повезаности представе и монетара са његовим претком М. Клаудијем Марцелом (M. Claudius Marcellus), који је дао завет да ће осветити храм Хоноса и Виртус 222. г. с. е.

Након тога се представа Виртус, уз одређујућу легенду, појављује 71. г. с. е. у ковању монетара Манија Аквилија (Mn. Aquillius). На аверсу денара представљена је драпирана биста Виртус, са шлемом и легендом: VIRTUS III VIR (RRC I, 412, no. 401/1, Pl. L.4) (Т. I/3). Реверсним мотивом (ратник са штитом, који подиже палу фигуру) и натписом SICIL монетар алудира на победу коју је на Сицилији извојевао његов деда тридесет година раније.³ Представа Виртус указује на исказану храброст и остварену победу.

Најзанимљивији републикански примерак који одражава повезаност Хоноса и Виртус исковали су 70. г. с. е. монетар Каленус (Q. Fufius Calenus) и Кордус (Cordus – P. Mucius Scaevola). На аверсу су приказане главе Хоноса (у првом плану) са ловоровим венцем и Виртус са шлемом, уз легенду HO VIR KALENI (RRC I, 413, no. 403/1, Pl. L.7). Као реверсни мотив појављују се фигуре персонификација Италије и Рима које се рукују и легенда IA RO CORDI (Т. I/4). Мотиви изражавају повезаност монетара Кордуса и његовог далеког и недвосмислено легендарног претка Гаја Муција (Gaius Mucius). У вртлогу моћних преврата, крвавих грађанских ратова и опште несигурности, реверсни мотив, чини се, пре одражава римске тежње за сигурном бу-

² Монетар је потомак М. Клаудија Марцела (M. Claudius Marcellus), који је добио *spolia opima* након победе у бици код Кластидијума 222. г. с. е. и тада дао завет да ће подићи храм у част Хоноса и Виртус.

³ Маније Аквилије Старији је 101. г. с. е. делио конзулат са Маријем. На Сицилију је послат да би угушио устанак робова; cf. RRC I, 412; McDonnell 2006: 147, ref. 14.

дућношћу и жељу за уливањем поверења у искрену сарадњу Рима и Италије (Pobjoy 2010, 75).

Према Ливију, прича сеже у 509. г. с. е., када су из Рима протерали последњег краља Тарквинија Охолог (L. Tarquinius Superbus). Етрурски краљ Порсина (Porsinna), у жељи да помогне римском краљу да се врати на власт, започео је опсаду града. Гај Муције се у намери да убије Порсину увукао у етрурски логор и стигао у краљеве одаје, али је грешком убио краљевог секретара. Заробљен, храбро је наступио пред Порсином и признао своју намеру, изјавивши да постоји још много младих Римљана који ће покушати исто што и он. Да би доказао своју храброст, ставио је десну руку у ватру на олтару и због тога добио надимак Скевола (Scaevola – „леворуки“). Задивљен храброшћу младог Гаја Муција, Порсина га је ослободио и убрзо склопио мир са Римом (Livy II. 12–13; RRC I, 413).⁴ Употреба мотива Хоноса и Виртус у овом случају описује стечену част за показану храброст (RE, Bd. Suppl. XIV, 901. 50–59). Пошто Ливијева прича говори о части и храбрости, реално је претпоставити да је потоњи Муције желео да присвоји мало славе свог легендарног претка.

Цивилни аспект Хоноса и његова веза са државним функцијама изражена је на денарима монетара Паликануса (Palikanus) из 45. г. с. е. (RRC I, 482, nos. 473/2a–2d, Pl. LVI. 3).⁵ На аверсима ових денара приказана је глава Хоноса са ловоровим венцем и легенда HONORIS. На реверсима је у неколико варијанти представљена курилска столица (*sella curulis*) са именом монетара (T. I/5). Могуће је да су мотиви повезани са преторском функцијом коју је обављао отац монетара, мада не треба искључити ни повезаност са Цезаром и правом да седи у Сенату на курилској столици, које је добио претходне 46. г. с. е.⁶ Уосталом, сâм Цезар је више пута у говорима користио *honor* у пропагандне сврхе – супротстављајући се повреди права интерцесије народних трибуна и прокламујући заштиту слободе, између осталих, наводи као разлог и повређену част; о хоносу (*honor*) изричито говори под-

⁴ Поред надимка Скевола, који су наследили и његови потомци, Гају Муцију је, како се легенда о његовом подвигу развијала и ширила, приписан и други – Кордус (Cordus – „срчан, храбар“). Под тим надимком се зато појављује као монетар на новцу П. Муције Скевола.

⁵ Претпоставља се да је монетар син М. Лолијуса Паликануса (M. Lollius Palicanus) претора из 69. г. с. е. мада је идентификација несигурна (cf. RRC I, 483).

⁶ Након битке код Тапсуса (Thapsus) 46. г. с. е. Цезару је додељена привилегија да седи у Сенату на курилској столици између конзула. Исте године се курилска столица са гирландама и венцем појављује као реверсни мотив у ковању монетара К. Консидуса Петуса (C. Considus Paetus) (cf. Dio Cass., 43.14.5; RRC I, 476–477, nos. 465/1a–1c, Pl. LV.6).

разумевајући под тим своје право да се пријави за конзулат 48. г. с. е. у одсуству, итд. (Mannsperger, 1974, 337, ref. 68).

У вези са великим успесима Августове дипломатије на истоку, као аверсне представе појављују се Виртус и Хонос у ковању монетара Ј. Аквиллијуса Флоруса (L. Aquillius Florus) и М. Дурмијуса (M. Durmius) из 19. г. с. е. (RIC I, 34). Драпирана биста Виртус са шлемом и перјаницом појављује се на денарима уз неколико различитих варијанти реверсних мотива: Август у биги слонова држи лоровов венац и скиптар, уз легенду AVGVSTVS CAESAR (RIC I, 63, no. 301); Брадати Парћанин клечи и држи стандард у испруженој руци у знак предаје, уз легенду CAESAR AVGVSTVS SIGN RECE (RIC I, 63, no. 305); Јерменин са тијаром на глави клечи са обе подигнуте руке у гесту молбе, уз легенду CAESAR DIVI F ARME CAPT (RIC I, 63, no. 306); Јерменин стоји, лево и десно је легенда CAESAR DIVI F ARMENIA CAPTA (RIC I, 63, no. 307) (Т. I/6). Глава Хоноса између две шестокраке звезде или без њих, уз легенду HONORI, јавља се као аверсни мотив уз неколико варијанти реверсних представа: Август у биги слонова⁷ (RIC I, 64, no. 311); легенда AVGVSTO OB C S у храстовом венцу (RIC I, 64, no. 312) (Т1/7); Квадрига са кочијом у облику модијуса у којој је класје, уз легенду CAESAR AVGVSTVS S C (RIC I, 64, no. 313); Клећећи Парћанин⁸ (RIC I, 64, no. 315).

Желећи да источно питање односа са Партијом и Јерменијом реши без рата, Август је вештим дипломатским потезима успео да 20. г. с. е. поврати раније изгубљене римске стандарде.⁹ Истовремено је Тиберије, под Августовим ауспицијама, без отпора ушао у Јерменију, растрзану унутрашњим проблемима и убиством краља. Август је објавио да је освојио Јерменију, али да је неће анексирати, него да ће следити већ установљену праксу постављања вазалног краља. За те успехе Август је акламован за императора девети пут (Kienast 2010, 63, 66), а своју дипломатску победу прославио је као победу на бојном пољу (САН X, 260–263). Виртус и Хонос се као аверсни мотиви на новцу у овом контексту појављују као симболи победе, тријумфа, успостављеног мира и моћи.¹⁰

⁷ Представа и легенда су исте као оне наведене у комбинацији са Виртус као аверсним мотивом (cf. RIC I, 63, no. 301).

⁸ Представа и легенда су исте као оне наведене у комбинацији са Виртус као аверсним мотивом (cf. RIC I, 63, no. 305).

⁹ Спор између Рима и парћанске државе сеже у време Помпејевих акција на истоку, да би се још више заоштрио током интервенција Краса и Марка Антонија (cf. САН X, 255–256).

¹⁰ Хонос се касније појављује и на Ага Расис-и, где евоцира мир који је поново успостављен након низа победа (cf. LIMC V.1, 501). Хонос је такође и част, што у пренесеном значењу представља и моћ (cf. Mannsperger, 1974, 336).

Као реверсни мотив Виртус се појављује на Нероновим ауреусима и денарима кованим 60–64. г. с. е. (RIC I, 151, no. 25).¹¹ На свим примерцима приказана је у целој фигури и на исти начин: како стоји, са шлемом и у војничком оделу, десна нога је положена на гомилу оружја, у десној руци држи паразонијум, у левој копље (Т. II/8). На свим овим денарима и ауреусима појављује се на реверсу поред легенде (неодређујуће у смислу Виртус) и EX S C.¹² Уз ову легенду, поред Виртус, појављују се још само Церера и Рома, као и основни мотив хрстовог венца. У контексту венца који симболизује додељивање *corona civica* Нерону, пратећи мотиви Виртус, Церере и Роме чине се непримереним. Изгледа да појављивање EX S C на ауреусима и денарима може означавати и рестаурацију моћи Сената над ковањем, макар и у том ограниченом облику, током ране Неронове владавине (VMC I, clxxii).

Посебној групи новца кованој за време грађанског рата 68. у Шпанији припадају ауреуси и денари са реверсним мотивом Виртус. Приказана је како стоји, десно колена је мало савијено, држи Викторију и паразонијум (RIC I, 204, no. 13) уз легенду VIRTUS. На аверсу се налази женска биста са дијадемом и натпис BONI EVENTVS (Т. II/9).¹³ Читав покрет у Шпанији, као и њихово ковање, јасно су одређени као патриотски, републикански и либерални. Аверсне и реверсне представе нису тако јасно одвојене као у уобичајеном царском ковању. Бонус Евентус, бог добре среће, обично је мушка фигура. На овом примерку шпанског ковања лик је недвосмислено женски и упућује на Фортуну. Уз помоћ Бонуса Евентуса, Фортуне и Виртус, досеже се Викторија, коју Виртус држи у руци.

У званичном ковању Галбе, Виртус представља популаран мотив на денарима и појављује се у шпанским, галским, римским и афричким емисијама. Пратећа легенда је на свим примерцима иста (VIRTUS), док се међу мотивима појављују три: биста са шлемом (RIC I, 237, no. 93) (Т. II/10); нага фигура, стоји право, држи паразонијум и копље; амазонску богињу за-

¹¹ Примери из RIC су илустративни јер су наведени само поједини примери сваког типа. За овај прилог нема значаја наводити све примере који се понављају.

¹² Необична појава EX S C на ауреусима и денарима из ових година, здружена са мотивом венца, алудира на додељивање *corona civica* Нерону на иницијативу Сената (cf. VMC I, clxxii; RIC I: 135).

¹³ Ова велика група новца (Group I, Spain) кована је од почетка априла 68. г., када је Галба извикан за императора у Шпанији, па до Неронове смрти, почетком јуна исте године. У међувремену је Галба, иако признат од својих легија, још увек званично био само легат (cf. RIC I, 197–198).

менио је у овом случају наги ратник (RIC I, 233, no. 12)¹⁴ (Т. II/11); стоји у војничком оделу, држи Викторију на глобу и паразонијум (RIC I, 234, no. 30) (Т. II/12). У римским емисијама кованим 68. г. н. е. као реверсни мотив на сестерцијусима појављују се заједно фигуре Хоноса и Виртус (RIC I, 254, no. 474). Хонос је приказан наг до појаса како стоји окренут надесно, држи дугачак скиптар и рог изобиља. Насупрот стоји Виртус окренута налево, у војничком оделу и са шлемом, и држи паразонијум и копље. Пратећа легенда је HONOS ET VIRTUS S C (Т. II/13).

Идентичан мотив и легенду, такође на сестерцијусима, поновиће најпре Вителије 69. г. н. е. (RIC I, 274, no. 113), а потом и Веспасијан 71. г. н. е. У примеру Вителијевог ковања, у вртлогу новог грађанског рата, ради се само о преузимању више Галбиних мотива, укључујући и овај. Реверсни мотив Хоноса и Виртус на Веспасијановим сестерцијусима (RIC II, 67, no. 423) уједно је и једини пример у ковању Флавијеваца где су божанства употребљена у њиховом основном значењу. С друге стране, од тог времена мотив Виртус се појављује, али у измењеном значењу, уз легенде: VIRT AVG, VIRTUS AVGVST или VIRTVTI AVGVSTI. У питању је наглашавање храбрости царева, односно њиховог ословљавања са *virtus*, а не самог божанства. На овај начин се храброст царева доводила у сферу божанског (RE, Bd. Suppl. XIV, 908. 45–48). Мотив *virtus augusti* постао нарочито популаран током 3. в., када се развио у сложене иконографске схеме, посебно на медаљонима.¹⁵ Појава Хоноса и Виртус на сестерцијусу из 71. г. н. е. повезана је са тријумфом који су јуна исте године прославили Веспасијан и Тит. Да Хонос заузима место међу божанствима победе и тријумфа, показује и његово појављивање на Титовом славолуку, где се појављује у сцени са тријумфалном квадригом (LIMC V-1, 501).

Уобичајени мотив Виртус, која стоји у војничком оделу, држи паразонијум и копље, појављује се потом на Трајановим денарима кованим између 103. и 111. и 114. и 117. г. н. е. (RIC II, 257, no. 202) (Т. III/14). Пратеће легенде су: S P Q R OPTIMO PRINCIPI и IMP CAES NER TRAIANO OPTIM AVG GERM DAC. Ово су две велике серије где се Виртус појављује заједно са другим божанствима победе, обележавајући и славећи Трајанове војне успехе у Германији и Дакији. Исти мотив сусрећемо потом на почетку

¹⁴ Виртус је представљена не као богиња ратница, већ као концепција мушкости (cf. BMC III, lxix).

¹⁵ Као што је објашњено, мотив *virtus augusti* због специфичног значења (култ царске личности) иступа из оквира овог прилога, те зато овом приликом није разматран.

Хадријанове владавине, као реверсни мотив на ауреусу кованом између 119. и 122. г. н. е. (RIC II, 348, no. 66), уз легенду P M TR P COS III. Ковање у овом периоду састоји се из две главне серије: божанства и персонификације. Представљају специфичне алузије на савремене догађаје, које су често назначене, а ретко јасно изражене. Хадријан је у то време већ планирао велико путовање по Царству (започето 121. г. с. е.) и овим представама призива сва велика божанства, међу њима и Виртус, да га подрже у тој намери (RIC II, 320–321). Још једном се на Хадријановим сестерцијусима, кованим између 125. и 128. г. н. е., појављује мотив Виртус у војничком оделу, како стоји окренута налево, држи копље и паразонијум, уз легенду COS II S C (RIC II, 424, no. 638) (Т. III/15). Овим емисијама се поздравља царев повратак у престоницу након дугог путовања и прослављају његови успеси. Као и у емисијама пред путовање, Хадријан поново ставља себе и своје царство под заштиту изабраних божанстава. Појава Виртус уз Викторију и представу трофеја може се односити на успехе у Британији (RIC II, 324).

Неколико различитих мотива Хоноса појављује се у емисијма Марка Аурелија као цезара, док се само једном сусреће у ковању Антонина Пија. На сестерцијусима Антонина Пија кованим између 145. и 161. г. н. е. појављује се мотив Хоноса, али уз легенду HONORI AVG, што као и већ поменути типови *virtus augusti* носи друго значење, оно пренесено – част или моћ самог цара. Хонос се више пута и у три различита мотива појављује у царским и сенаторским емисијама цезара Марка Аурелија. Најпре је од 140. до 145. (147?) г. н. е. заступљен мотив Хоноса у тоги, који стоји окренут налево, држи гранчицу и рог изобиља (RIC III, 173, no. 1231) (Т. III/16). Потом се у емисијама из 148–149. г. н. е. појављује Хонос који стоји право, држи скиптар и рог изобиља (RIC III, 179, no. 1279) (Т3/17). И коначно 149–150. г. н. е. појављује се варијанта првог мотива, где Хонос има радијалну круну на глави (RIC III, 181, no. 1298A) (Т. III/18). Ово је уједно и последње појављивање Хоноса као представе на римском царском новцу, док ће се Виртус појављивати и даље до краја принципата, али у другом контексту, као *virtus augusti*.

Представе Хоноса у раним емисијама цезара Марка Аурелија појављују се заједно са мотивом Јувентуса, што су типови који одступају од уобичајене праксе за ковања цезара. Уместо мотива *princeps iuventutis* сусрећемо се са Јувентусом који држи гранчицу; он симболизује младост уопште и посебно омладину Италије, коју природно представља Марко Аурелије. На сличан начин је оштрија војничка врлина Виртус замењена бла-

жим Хоносом, који такође држи гранчицу. Очито је да цезар није желео да истиче војнички аспект свог положаја (RIC III, 17).

С друге стране, мотив Виртус је врло чест током целе владавине Антонина Пија, како у његовом ковању, тако и у ковању Марка Аурелија као цезара. Најчешће се појављује основни мотив Виртус која стоји лево или десно, у војничком оделу, држи копље и паразонијум, са ногом на шлему или без тога (RIC III, 32, no. 60; 81, no. 433; 176, no. 1252) (Т3/19). Такође, у емисијама цезара Марка Аурелија забележена су још три различита мотива. У сенаторском ковању из 148–149. г. н. е. појављује се необична представа Виртус, која седи налево окренута, држи паразонијум и копље (RIC III, 179, no. 1283) (Т3/20). Док су на ауреусима и денарима кованим од 151. од 155. г. н. е. забележени мотиви Виртус како стоји налево, држи Викторију и паразонијум (RIC III, 84, no. 452) и Виртус како стоји налево, држи легионарског орла и копље (RIC III, 85, no. 455) (Т. III/21).

Током Комодове владавине ретко се сусрећемо са мотивом Виртус, и то увек уз легенду VIRTUS AVG. У једном случају појављује се легенда VIRT AETER AVG, али с представом Марса који корача. Од Септимија Севера па надаље, до краја принципата, појављују се само типови *virtus augusti* уз различите мотиве, међу којима више не преовлађује Виртус, већ Марс, Ромул, цар са синовима на коњима, цар који држи глоб и копље, цар који крунише трофеј, итд. Занимљиво је да се Виртус сада веома ретко приказује како држи паразонијум, већ уместо тога држи Викторију, копље, штит, глоб или гранчицу.¹⁶ На медаљонима се тај мотив нарочито развија у сложене иконографске схеме, уз легенде као што су: VITRVS AVG, VIRTUS AVGVSTORVM, VIRTUTI AVGVSTI и сл. Тако је нпр. Александар Север приказан како седи на курилској столици и држи скиптар, иза је Викторија са палмом и венцем којим крунише цара, испред је Виртус с паразонијумом у једној руци, док се другом ослања на штит на стубу (Gneschi I, 4, no. 2); или Гордијан у војничком оделу, с копљем у руци, који прима глоб од Сола; иза цара је Виртус са штитом и венцем којим крунише цара; иза Сола је војник са вексилумом; у другом плану композиције у средини постављене су три војне инсигније, а на земљи седе два заробљеника (Gneschi II, 93, no. 56). Свечану ноту показује сцена у којој Волузијан, у војничком оделу и с копљем, приноси жртву из патере на трипод, крунише га Виртус, указујући на неку церемонију у вези са војском; с друге стране олтара је фигура у тоги,

¹⁶ Паразонијум ће у 3. веку постати главни атрибут принчева на представама *princeps iuventutis*.

поред олтара жртвовани бик (Gneschi II, 104, no. 3). Појављују се и легенде као нпр. VIRTUS GALLIENI AVG, уз представу која не садржи фигуру Виртус. Приказан је цар на коњу који галопира и газии два непријатеља, док трећег пробада копљем; иза цара су два војника пешака (Gneschi I, 54, no. 31). Сличну сцену цара на коњу који газии и пробада копљем непријатеље налазимо и код Проба, уз легенду VIRTUS PROBI AVG (Gneschi III, 68, no. 61).

Ови илустративни примери показују колико се и у ком правцу променило поимање значења *virtus* током 3. в. н. е., мада се наговештаји прате већ од 2. в. н. е. Као што је већ наглашено, употреба персонификације Виртус уз легенде *augusti* или *augustorum* има друго значење, у смислу апелатива *virtrus* који се приписује цару, а не у смислу самог божанства. Ово је нарочито уочљиво код последња два примера, где се фигура богиње и не појављује, већ је сам цар, у сфери божанског, изједначен са Виртус. Код других примера видимо да се персонификација Виртус појављује увек у контексту војске и тријумфа. Са првим знацима кризе крајем 2. в. н. е., која ће кулминирати средином следећег века, поклапа се потпуно повлачење из употребе мотива Хоноса и Виртус у њиховом основном значењу. Са променама које су настале у држави, нарочито у организацији војске и односу према њој од Септимија Севера па надаље, као и услед пада моралних и духовних вредности, изгледа да се више није ни очекивало да се за исказан *virtus* добије заслужени *honor*. То ни сами цареви од војске нису више очекивали, нити у складу са тим инсистирали на пропагирању Хоноса, већ су прибегли сигурнијем средству – плаћању. Дошло је до велике промене у концепцији поимања части. Хонос, који је више одговарао републиканском типу војске грађана, опстајао је још неко време током принципата, да би се превазишао и заменио новом концепцијом – *Fides militum* – која је више одговарала плаћеничкој војсци. Појавио се нов модел, сасвим другачији од оног који је раније описивао Ливије а који бисмо могли представити: врлина = храброст, али награда = боља плата, већа донатива.¹⁷

Већ од почетка принципата јавно препознавање војничког *virtus* постаје реални монопол цара, његове породице, генерала и војске коју је цар контролисао. Мењала се не само употреба *virtus* него политичка и социјална реалност, те начин владања. У суштини, структурне промене уведене са

¹⁷ Ливије је, описујући подвиг Гаја Муција, користио термине који би се могли свести као: врлина = храброст, из чега произилази да је награда = част (Liv. II.12, 13). Овоме је дао легитимитет већ Септимије Север својим реформама у војсци. Према Диону Касију, илустративан је савет који је на самрти дао Септимије Север синовима: „Будите сложни, учините војнике богатим, остале презрите” (Dio Cass. LXXVII.15.2).

принципалом природно су довеле и до пределовања старог републиканског идеала мушкости. То се пре свега односи на промене у војсци. Друштво у коме је војничка обавеза била есенцијална дужност свих грађана (богатих и сиромашних), замењено је другим, где је одбрана државе зависила од професионалних војника. Ти војници били су стационирани у провинцијама, већина на границама, где су углавном вођени ратови током принципата. Све мање мушкараца из Италије одлазило је у војничку службу, чланови патрицијских породица су се све више удаљавали од командних положаја у војсци и славе коју је он носио. Због свега тога настао је јаз између грађанства и војске, што је веома утицало на односе између римске државе и грађана, великог процента становништва које није имало никаква војничка искуства. У републици је постојала бивствена повезаност *virtus* и *res publica*. Са преласком из републике у принципат, размишљање римског грађанина, а са њим и појам римске мушкости, суштински је промењен.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ball Platner, Samuel and Ashby, Thomas.** 1929. *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*. London : Oxford University Press.
- BMC I, Harold Mattingly.** 1976. *Coins of The Roman Empire in the British Museum, Vol. I, Augustus to Vitellius*. London: British Museum Publications LTD.
- BMC III, Harold Mattingly.** 1936. *Coins of The Roman Empire in the British Museum, Vol. II, Nerva to Hadrian*. London: Bernard Quaritch, LTD.
- Gnecchi, Francesco.** 1912. *I Medaglioni Romani, Vol. I, Oro ed Argento*. Bologna, Ristampa anastatica dell'edizione di Milano 1912.
- Gnecchi, Francesco.** 1912. *I Medaglioni Romani, Vol. II, Bronzo*. Bologna Ristampa anastatica dell'edizione di Milano 1912.
- Gnecchi, Francesco.** 1912. *I Medaglioni Romani, Vol. III, Bronzo*. Bologna Ristampa anastatica dell'edizione di Milano 1912.
- Dio. Cass., Dion Cassius.** 1927. *Historia Romana. Dio's Roman History*, Vol. IX, Loeb Classical Library No. 177, translation by E. Cary, Cambridge Mass.-London.
- Kienast Dietmar.** 2010. *Römische Kaisertabelle*, 4. Auflage, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- LIMC V-1.** 1990. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Vol. V-1,2. Zürich und München, Artemis.
- Liv. Titus Livius.** 1919. *History of Rome*, Vol. I, Books 1-2, translated by B.O.Foster, Loeb Classical library no. 114. Cambridge Mass.-London.

- Mannsperger Brigitte.** 1974. Libertas-Honos-Felicitas. *Chrion* 4: 327–342.
- McDonnell, Myles.** 2006. *Roman Manilness, Virtus and the Roman Republic*. New York: Cambridge University Press.
- Plutarch.** 1917. *Lives*, Vol. V, The Life of Marcellus, translated by B. Perrin, Loeb Classical library no. 87, Cambridge Mass.-London.
- Pobjoy, Mark.** 2006. Epigraphy and Numismatics. In: *A companion to the Roman Republic*, eds. Nathan Rosenstein and Robert Morstein-Marx, 51–81. Wiley: Blackwell.
- Pollmann, Karla.** 2008. Ambivalence and Moral Virtus in Roman Epic. In: *Vergil und das antike Epos: Festschrift Hans Jürgen Tschiedel*, eds. Stefan Freun and Meinolf Vielberg, 355–366. Stuttgart: Steiner.
- RE VIII.2, Pauly-Wissova.** 1913. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Bd. VIII-2. Stuttgart: J. B. Metzler.
- RE Suppl. XIV, Pauly-Wissova.** 1974. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Bd. X-1, Stuttgart: J. B. Metzler.
- RIC I, Carol Humphrey Vivian Sutherland, Robert Andrew Glindinning Carson.** 1984. *The Roman Imperial Coinage, I, From 39 BC to AD 69*, London: Spink & Son Ltd.
- RIC II, Harold Mattingly, Edward Allen Sydenham.** 1962. *The Roman Imperial Coinage, II, Vespasian to Hadrian*, London: Spink & Son Ltd.
- RIC III, Harold Mattingly, Edward Allen Sydenham.** 1962. *The Roman Imperial Coinage, III, Antoninus Pius to Commodus*, London: Spink & Son Ltd.
- Richardson Lawrence Jr.** 1978. Honos et Virtvs and the Sacra Via. *American Journal of Archaeology* Vol. 82, No. 2: 240–246.
- RRC I, Michael Crawford.** 1974. *Roman Republican Coinage*, Vol I. Cambridge: Cambridge University Press.
- CAH X, The Cambridge Ancient History.** 1996. Vol. 10. The Augustan Empire, 43 BC–AD 69. Eds. by Alan K. Bowman, Edward Champlin, Ansew Lintott. Cambridge: Cambridge University Press.
- Welch, Katherine E.** 2010. Art and Architecture in Roman Republic. In: *A companion to the Roman Republic*, eds. Nathan Rosenstein and Robert Morstein-Marx, 496–543. West Sussex: Wiley-Blackwell.

Mirjana Vojvoda

Institute of Archaeology, Belgrade

Marija Jović

Niška Banja

DEPICTIONS OF HONOS AND VIRTUS ON ROMAN REPUBLICAN AND IMPERIAL COINS

Key words: *Honos, Virtus, Roman Republic, Roman Empire, coins, depictions*

In Roman culture bravery in battle - *virtus* – was awarded with a public office and it carried prestige known as *honos*. *Virtus* and *honos* were therefore deities and they were worshiped together since the time of the Middle Republic. There is no reliable evidence of their association with the cult before 222 BC (McDonnell 2006, pp. 213–214, ref. 29–32). Together with the social changes that occurred during the Principate, the understanding of the meaning historically attributed to *Virtus* and *Honos* changed and adapted. This was especially evident after the complete withdrawal of motifs of *Honos* after Marcus Aurelius and the development of the *virtus augusti* motif that will develop into complex iconographic schemes especially during the third century AD.

During the early republic, *virtus* symbolized physical feat, chivalry on the battlefield and was reserved for the male sex. Its character, that was primarily militaristic, changed under the influence of the Hellenistic culture during the Middle Republic. *Honos* and *Virtus*, personifications of honour and virtue respectively, relate mutually particularly because of the initial understanding of *Honos* as a military deity, and were therefore worshiped together. Their shrine was located in front of the Porta Capena. The original temple, erected by Q. Fabius Maximus in 233 BC was dedicated only to *Honos*. M. Claudius Marcellus vowed to convert it into a temple of *Honos* and *Virtus*. in 222 BC. The second temple of *Honos* and *Virtus* was erected by Marius, in the vicinity of the Capitol.

The earliest depiction of *Honos* and *Virtus* on Roman republican coins was encountered in the coinage of the moneyer P. Cornelius Lentulus Marcellus from 100 BC (Pl. I/2). After that, the depiction of *Virtus* appeared in 71 BC on the coinage of the moneyer Manius Aquillius (Mn. Aquillius) (Pl. I/3). The following denarii from 70 BC were minted by the moneyer Calenus (Q. Fufius Calenus) and Cordus (Cordus – P. Mucius Scaevola) The obverse shows the head of *Honos* (in the foreground) with a laurel wreath and *Virtus* with the helmet (Pl. I/4).

The civilian aspect of Honos and his association with state office is shown in the denarii of the moneyer Palikanus (Palikanus) from 45 BC. The obverse of these coins depicts Honos's head with a laurel wreath and the legend HONORIS. The reverse features the Curule seat (sella curulis) in several varieties with the name of the moneyer (Pl. I/5).

In relation to the great achievements of Augustus's diplomacy in the east, the obverse depictions portrays Virtus and Honos in the coinage of the moneyer L. Akvilius Florus and M. Durmius from 19 BC. The draped bust of Virtus with a helmet and a plume appears on denarii with several different varieties of reverse motifs (Pl. I/6). The head of Honos between two six-pointed stars or without them, appears as the obverse motif accompanied by several types of reverse depictions (Pl. I/7).

Virtus appears as a reverse motif on Nero's aurei and denarii of 60–64 BC. She is displayed in full figure and in the same manner: with a helmet and in army attire, right foot is placed on a pile of weapons with a parazonium in her right hand and a spear in the left hand. (Pl. II/8). The motif of Virtus in full figure is encountered again in coinages during the civil war in 68 BC (Pl. II/9). Virtus is a popular motif and occurs in three different depictions in Galba's coinage. (Pl. II/10–13). The last Galba's specimen showing both Honos and Virtus will be repeated by Vitellius and later, Vespasian.

The usual motif of Virtus, standing in army attire, holding a parazonium and a spear, appears later in the coinage of Trajan (T3 / 14) and Hadrian (Pl. III/15). Several different motifs of Honos appear in coinages of Marcus Aurelius as Caesar (Pl. III/16-18), and only once in the coinage of Antoninus Pius. On the other hand, the motif of Virtus is very common throughout the reign of Antoninus Pius, in his coinage and that of Marcus Aurelius as Caesar (Pl. III/19–21). This is also the last appearance of a depiction of Honos on Roman imperial coins, while Virtus will continue to appear until the end of the Principate, but in another context, as *virtus augusti*. It served to emphasize the courage of emperors, them being addressed as *virtus*, not the divinity itself. In this way, the emperor's bravery was brought into the sphere of the divine, and these depictions are in the domain of the imperial cult of personality.

Structural changes, which were introduced with the Principate, naturally led up to restructuring of old Republican ideals of masculinity. This is primarily related to changes in the military. In the Republic, there was a substantial connection between *virtus* and *res publica*. With this transition from the Republic to the Principality, the nature of the Roman citizen, together with the idea of Roman masculinity, was substantially changed.

1

2

3

4

5

6

7

Т. I 1–2. П. Корнелије Лентул Марцел (преузето: <http://www.wildwinds.com>);
3. Маније Аквилије (преузето: <http://www.wildwinds.com>); 4. Квинт Фуфије
Кален (преузето: <http://www.wildwinds.com>); 5. Лолије Паликан (преузето:
то: <http://davy.potdevin.free.fr/>); 6. Л. Аквилије Флор (преузето: <http://www.wildwinds.com>); 7. М. Дурмије (преузето: <http://numismatics.org/>)

Pl. I 1–2. P. Cornelius Lentulus Marcellus (taken from: <http://www.wildwinds.com>);
3. Manius Aquillius (taken from: <http://www.wildwinds.com>); 5. Lollius
Palikanus (taken from: <http://davy.potdevin.free.fr/>) 4. Q. Fufius Calenus (taken
from: <http://www.wildwinds.com>); 6. L. Aquillius Florus (taken from: <http://www.wildwinds.com>); 7. M. Durmius (taken from: <http://numismatics.org/>)

8

9

10

11

12

13

Т. II 8. Нерон (преузето: <http://www.wildwinds.com>); 9. Граѓански рат (<http://www.coinproject.com>); 10–13. Галба (преузето: <http://numismatics.org>)

Pl. II 8. Nero (taken from: <http://www.wildwinds.com>); 9. Civil war (taken from: <http://www.coinproject.com>); 10–13. Galba (taken from: <http://numismatics.org>)

14

15

16

17

18

19

20

21

T. III 14. Трајан (преузето: <http://numismatics.org/>); 15. Хадријан (преузето: <http://numismatics.org/>); 16–18. Марко Аурелије (преузето: (16,17) <http://numismatics.org/>; (18) <http://www.ma-shops.com/>); 19–21. Марко Аурелије цезар (преузето:(19,20) <http://numismatics.org/>; (21) <http://www.ma-shops.com/>)

Pl. III 14. Trajan (taken from: <http://numismatics.org/>); 15. Hadrian (taken from: <http://numismatics.org/>); 16-18. Marcus Aurelius (16-17 taken from <http://numismatics.org/>; 18 taken from: <http://www.ma-shops.com/>); 19-21. Marcus Aurelius cezar (19-20 taken from: <http://numismatics.org/>; 21 taken from: <http://www.ma-shops.com/>)

